

ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДА АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИ ТАЖРИБАСИ

Ёқубжонов Бехзод Алишер ўғли
БМА магистранти

***Аннотация.** Ушбу мақолада хорижий давлатларда аудиторлик фаолиятининг ривожланиши ва унинг амалий тажрибаси таҳлил қилинган. АҚШ, Европа ва Осиё мамлакатлари мисолида аудиторлик хизматларини ташкил этишининг ҳуқуқий ва институционал асослари, халқаро стандартларни қўллаш амалиёти ҳамда “катта тўртлик” компанияларининг глобал бозордаги ўрни ёритилган. Шунингдек, миллий аудиторлик амалиёти учун мазкур тажрибаларнинг аҳамияти ва уларни Ўзбекистон шароитига татбиқ этиш имкониятлари кўриб чиқилган. Мақолада халқаро тажрибани ўрганиш орқали миллий аудит тизимини такомиллаштиришига доир таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.*

***Калим сўзлар.** аудит, халқаро стандартлар, аудиторлик фаолияти, хорижий тажриба, катта тўртлик, корпоратив бошқарув, молиявий ҳисобот.*

Халқаро стандартларнинг зарурати ва уларнинг келиб чиқиш ҳуқуқий асоси тўғрисида сўз юритганда, эътибор аввало жаҳон иқтисодиётида юз берган туб ўзгаришларга қаратилмоғи лозим. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб трансмиллий корпорациялар сонининг кескин ўсиши, капитал бозорларининг бир-бирига чамбарчас боғланиши ва хорижий инвестицияларнинг глобал миқёсда эркин ҳаракат қила бошлаши молиявий ҳисоботларда ягона қоидалар зарурлигини кун тартибига чиқарди. Агар ҳар бир давлат ўз миллий стандартлари билан чекланиб қолса, ҳисоботлардаги фарқлар сармоядорлар учун хатар ва ишончсизлик манбаига айланиши

мумкин эди. Шу боис халқаро иқтисодий муносабатлар умумий мезонлар ва ҳуқуқий қоидалар билан таъминланишига эҳтиёж ортиб борди.

Халқаро стандартларнинг келиб чиқиши ҳуқуқий жиҳатдан ҳам босқичма-босқич ривожланди. Илк ташаббуслар Европада кузатилди, чунки бу ҳудудда иқтисодий интеграция жараёнлари жадал кечаётган эди. Кейинчалик 1973 йилда тўққизта давлатнинг ташаббуси билан International Accounting Standards Committee ташкил этилди ва у глобал миқёсда ҳисоб қоидаларини уйғунлаштиришда ҳал қилувчи роль ўйнади. Ушбу қадам халқаро ҳисоб ва аудиторлик меъёрларини мустақил ташкилот томонидан ишлаб чиқиш жараёнини йўлга қўйди.

Яна бир муҳим нукта шундаки, халқаро стандартлар фақат иқтисодий эҳтиёж туфайли эмас, балки ҳуқуқий асослар орқали ҳам мустаҳкамланди. Европа Иттифоқи директивалари, Буюк Британияда Companies Act қонуни, АҚШда Sarbanes–Oxley Act каби ҳуқуқий ҳужжатлар халқаро мезонларни миллий қонунчиликка мослаштирди. Шу тариқа халқаро стандартлар нафақат корпоратив ҳисоботлар учун ягона қоидаларни, балки бутун молия бозорлари учун ишончли ҳуқуқий асосни яратди.

Аудиторлик соҳасида эса халқаро мезонларнинг ҳуқуқий пойдевори International Federation of Accountants доирасидаги махсус кенгаш фаолияти орқали таъминланди. International Auditing and Assurance Standards Board ишлаб чиққан халқаро аудиторлик стандартлари бутун дунёда касбий амалиёт учун асосий мезон сифатида қабул қилинди. Ушбу жараён натижасида халқаро стандартлар сармоядорлар учун солиштирма таҳлил қилиш имконини, корхоналар учун эса хорижий бозорларда ишонч қозониш имкониятларини яратди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, халқаро стандартлар иқтисодий муносабатларнинг ўзига хос умумий тилига айланди. Улар ҳисоботларда шаффофликни таъминлаб, сармоядорлар ва кредиторлар олдида ишонч мустаҳкамланишига, давлатлар ўртасидаги молиявий муносабатлар эса барқарор ва аниқ ҳуқуқий майдонда кечишига хизмат қилди.

АҚШда аудиторлик тизими жаҳон амалиётида энг илгарилашган ва таъсирчан моделлардан бири ҳисобланади. Бунинг асосий сабаби мамлакатда капитал бозорининг катталиги, трансмиллий корпорациялар сонининг кўплиги ва сармоядорлар ишончини таъминлаш зарурати билан изоҳланади. АҚШда аудиторлик фаолияти қонунчилик, касбий ташкилотлар ва давлат назорат органлари ўртасидаги мустаҳкам ҳамкорлик асосида шаклланган.

АҚШда аудиторлик тизимининг ҳуқуқий пойдевори 1930-йиллардаги биржа инқирозидан кейин шаклланди. 1933 ва 1934 йилларда қабул қилинган қонунлар орқали жамоатчилик компаниялари ўз молиявий ҳисоботларини оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилиши ва уларни мустақил аудиторлар томонидан тасдиқлатиши шарт қилиб белгиланди. Бу қадам сармоядорлар манфаатларини ҳимоя қилиш ва молиявий бозорларда шаффофликни таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

АҚШда аудиторлик фаолияти устидан асосий назоратни Қимматли қоғозлар ва биржалар бўйича комиссия (SEC) амалга оширади. SEC жамоатчилик компанияларининг ҳисоботларини тартибга солиш ва уларнинг аудиторлик хулосаси билан таъминланишини назорат қилади. Бундан ташқари, Америка Сертификатланган Бухгалтерлар Институти (AICPA) мамлакатда аудиторлик касбининг профессионал маркази сифатида фаолият юритиб, аудиторлар учун ахлоқий меъёрлар, касбий талаблар ва малака

стандартларини белгилаб беради.

АИСРАнинг марказий вазифаси — аудиторлик касбини ривожлантириш, касбий меъёрлар ва стандартларни ишлаб чиқиш ҳамда аудиторлар учун доимий равишда малака ва билимларини ошириш имкониятини яратишдан иборат. Шу мақсадда ташкилот таркибида қуйидаги бўлинмалар фаолият юритади:

1-расм. АИСРА таркибий тузилмаси

Манба: <http://www.aicpa-cima.com/>

2002 йилда қабул қилинган Sarbanes–Oxley Act (SOX) эса АҚШда аудиторлик тизимини янги босқичга олиб чиқди. Мазкур қонундан кейин Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB) ташкил этилди. У мустақил нодавлат ташкилот бўлиб, жамоатчилик компаниялари ҳисоботларини текширадиган аудиторлик ташкилотлари фаолиятини

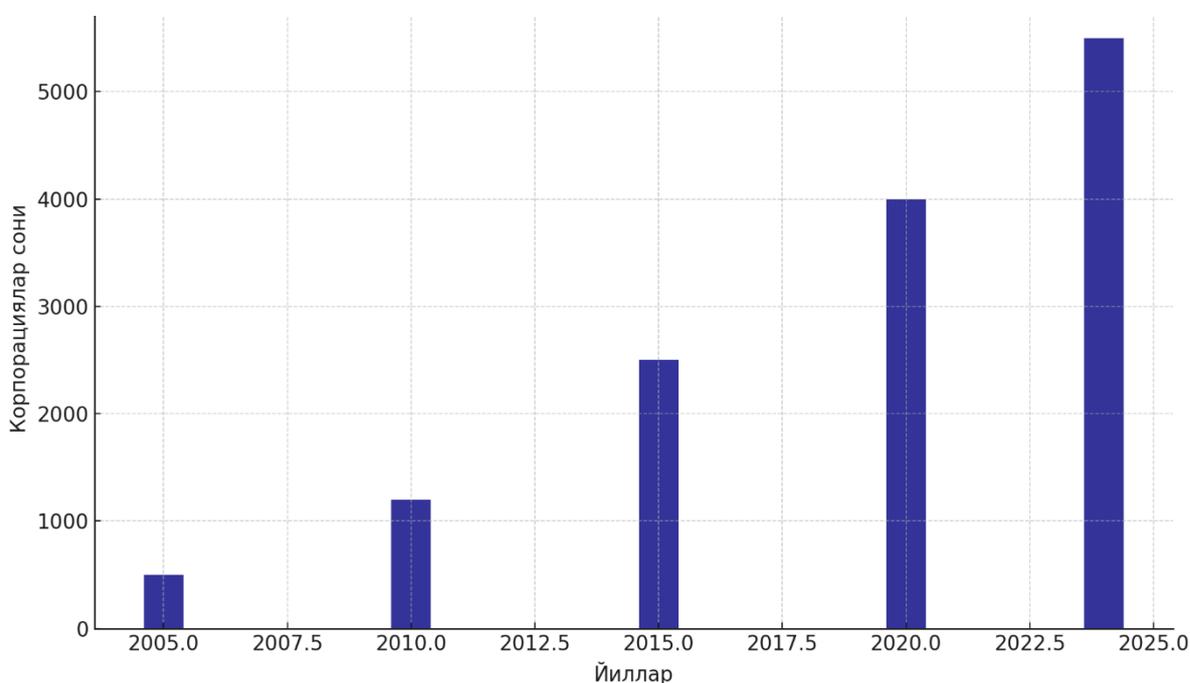
рўйхатдан ўтказиш, уларни текшириш ва улар учун стандартлар ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Бу қонун аудиторлик касбининг мустақиллиги ва жавобгарлигини кескин кучайтирди.

АҚШ амалиётида аудиторлик фақат ҳисоботларни арифметик текшириш билан чекланмайди. Аудитор корхонанинг ички назорат тизимини ҳам баҳолайди, молиявий ҳисоботлардаги хатоларнинг эҳтимолини таҳлил қилади ва хавф-хатарларга асосланган ёндашувдан фойдаланади. Бундай усул сармоядорлар учун юқори ишонч даражасини таъминлайди. Шу билан бирга, аудиторлардан корпоратив бошқарувнинг самарадорлигини баҳолаш ва молиявий маълумотларнинг тўлиқлиги ҳақида фикр билдириш ҳам талаб қилинади.

Европа давлатлари аудиторлик амалиётида жаҳон молиявий тизимининг асосий устунларидан бири ҳисобланади. Бу ерда аудиторлик тизимининг шаклланиши давлат қонунчилиги, касбий уюшмалар ва Европа Иттифоқи директивалари орқали тизимли равишда амалга оширилган. Унинг тажрибаси Ўзбекистон учун ҳам аҳамиятли ўрнак бўла олади.

Буюк Британия аудиторлик касбининг бешиги сифатида эътироф этилади. Бу ерда 1880 йилда ташкил этилган “Institute of Chartered Accountants in England and Wales” (ICAEW) ташкилоти аудиторларнинг асосий касбий маркази ҳисобланади. ICAEW касбий этика қоидалари, малака ошириш дастурлари ва аудиторлик стандартларини ишлаб чиқишда етакчи ўрин тутган. Шу билан бирга, Буюк Британияда аудиторларнинг мустақиллиги қонунчилик асосида қатъий кафолатланган. Корпорацияларнинг йиллик ҳисоботлари албатта мустақил аудиторлар томонидан тасдиқланиши шарт қилиб белгиланган. 2005 йилдан бошлаб

Буюк Британияда молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар асосида юритиш жараёни сезиларли даражада жадаллашди. Ушбу йилда IFRS талабларига ўтган корпорациялар сони тахминан 500 та атрофида бўлган бўлса, кейинги беш йил ичида уларнинг сони икки баравардан кўпроқ ўсиб, 2010 йилга келиб 1200 тага етди. Бу ҳолат Европа Иттифоқининг директивалари ва миллий қонунчиликда халқаро стандартларга мослашиш бўйича қўйилган талаблар билан узвий боғлиқ эди. 2015 йилга келиб, халқаро стандартлар асосида ҳисобот юритувчи корпорациялар сони 2500 тага етди. Бу даврда нафақат йирик жамоатчилик компаниялари, балки ўрта ҳажмдаги корхоналар ҳам халқаро ҳисобот стандартларига ўта бошлади. Шу тариқа, ҳисобот тизимида шаффофлик ва манфаатдор томонлар учун ишончли ахборот тақдим этиш амалиёти тобора мустаҳкамланди. 2020 йилга келиб, Буюк Британияда IFRS асосида ҳисобот юритувчи корпорациялар сони 4000 тага яқинлашди. Бу кўрсаткич мамлакат иқтисодиётида халқаро талабларга тўлиқ интеграция жараёни кечаётганидан далолат беради. Корпорациялар нафақат миллий бозорда, балки халқаро молия бозорларида ҳам ўзининг ҳисоботлари билан ишонч қозона бошлади. 2024 йилда эса мазкур рақам 5500 тага етди. Бу ўсиш мамлакатда халқаро стандартларнинг тобора кенг камровли қўлланилаётганини ва корпорациялар уларни ҳисобот юритишда асосий мезон сифатида қабул қилаётганини кўрсатади.

**2-расм. Буюк Британияда халқаро стандартлар асосида ҳисобот
 юритувчи корпорациялар ҳажмининг ўсиши**

Германияда аудиторлик касби давлат ва касбий уюшмалар томонидан биргаликда назорат қилинади. Бу ерда аудиторлар “Wirtschaftsprüfer” (иқтисодий экспертизачи) сифатида аталиб, улар махсус давлат лицензиясини олиши керак. Германияда аудиторликнинг асосий хусусияти – унинг давлат томонидан қатъий тартибга солиниши ва касбий интизомни таъминлаш учун мустақил уюшмаларнинг фаолият юритишидир. Шунинг учун ҳам Германияда аудиторлик хизмати юқори ишонч даражаси билан ажралиб туради.

Францияда аудиторлик фаолияти асосан Commissaire aux comptes тизими орқали амалга оширилади. Унинг ўзига хос жиҳати – аудиторларнинг давлат олдидаги жавобгарлиги катта ва уларнинг мустақиллиги қонун даражасида мустаҳкамланган. Францияда аудиторлар корхоналар молиявий ҳисоботларини текшириш билан бирга, уларнинг қонуний фаолият

юритишини ҳам назорат қилади. Бу амалиёт шаффофлик ва ҳисобдорликни кучайтириб, жамиятда аудиторликка ишонч даражасини оширган.

Европа мамлакатларида аудиторлик фаолияти 1980-йиллардан бошлаб Европа Иттифоқи директивалари асосида уйғунлаштирилди. Бу директивалар молиявий ҳисобот ва аудит жараёнларини ягона талабларга мувофиқлаштиришга хизмат қилди. Хусусан, йирик жамоатчилик компаниялари ҳисоботларини халқаро стандартларга мос ҳолда тайёрлаши ва уларни мустақил аудиторлар томонидан тасдиқлатиши шарт қилиб белгиланди.

Ҳозирги кунда дунёнинг энг йирик иқтисодиётига айланаётган Хитойда аудиторлик тизими ва молиявий ҳисобот амалиёти узоқ йиллар давомида давлатнинг кучли назорати остида ривожланди. Бу ҳолат мамлакатнинг иқтисодий модели – марказлашган бошқарувга асосланган тизим билан изоҳланади. Давлат корхоналари улкан улушга эга бўлгани сабабли уларнинг молиявий ҳисоботлари ва аудиторлик жараёнлари бевосита давлат органлари томонидан назорат қилиниб келди.

1980-йиллардан бошлаб иқтисодий ислохотлар ва бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёнида аудиторлик хизматига ҳам эҳтиёж сезила бошлади. Бу даврда давлат томонидан махсус назорат органлари ташкил этилди ва уларнинг асосий вазифаси корхоналар ҳисоботини давлат манфаатлари нуқтаи назаридан текшириш бўлди. Шу боис аудитнинг дастлабки шакли кўпроқ молия назорати хусусиятига эга эди.

2000-йилларга келиб Хитой глобал иқтисодиётга чуқур интеграциялана бошлади. Бу жараён хорижий сармоялар оқими ва трансмиллий корпорациялар фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб,

халқаро молиявий ҳисобот стандартларига (IFRS) ўтиш заруратини келтириб чиқарди. 2006 йилда Хитой Молия вазирлиги расман миллий бухгалтерия стандартларини халқаро стандартлар билан уйғунлаштириш дастурини қабул қилди. Унга кўра, мамлакатда қабул қилинган миллий стандартлар тузилиши ва мазмуни жиҳатдан IFRSга яқинлаштирилди.

Давлат назорати бу жараёнда асосий ўринда қолди, чунки Хитойда аудиторлик фаолияти мустақил касбий хизмат сифатида эмас, балки давлат сиёсатининг бир қисми сифатида ривожланди. Шунинг учун аудиторлик ташкилотлари давлат лицензияси асосида ишлайди, уларнинг фаолияти эса Давлат аудиторлик бошқармаси ва Молия вазирлиги томонидан мувофиқлаштирилади. Бу тизим орқали халқаро стандартлар жорий қилинсада, миллий хусусиятлар ва давлат манфаатлари устувор бўлиб қолмоқда.

Айни пайтда, Хитойда йирик компаниялар, айниқса, Гонконг ва Шанхай фонд биржасида рўйхатдан ўтган корпорациялар IFRS талабларига асосланган ҳисобот тайёрлайди. Шу билан бирга, халқаро аудиторлик компаниялари (KPMG, Deloitte, PwC ва EY) мамлакатда фаолият юритиб, маҳаллий амалиётга халқаро тажрибани киритишда катта роль ўйнамоқда.

Жаҳон аудиторлик бозорида Катта тўртлик — Deloitte, KPMG, PricewaterhouseCoopers (PwC) ва Ernst & Young (EY) етакчи ўринни эгаллайди. Ушбу компаниялар молиявий ҳисоботларни текширишдан ташқари консалтинг, солиқ масалалари бўйича маслаҳат, корпоратив бошқарув ва таваккалчиликларни баҳолаш каби кенг кўламли хизматларни кўрсатади. Шу боис улар иқтисодий жараёнларда ишонч ва шаффофликни таъминлайдиган асосий халқаро институтлар сифатида намоён бўлади.

Катта тўртликнинг глобал таъсири аввало уларнинг трансмиллий

корпорациялар ва молиявий институтлар билан узлуксиз ҳамкорлигида кўринади. Улар дунёнинг юзлаб мамлакатларида филиалларга эга бўлиб, йирик жамиятлар ва сармоядорлар учун асосий аудитор сифатида хизмат қилади. Халқаро сармоядорлар кўпинча айнан шу компаниялар хулосаларига таянади, чунки уларнинг хулосалари юқори ишонч ва профессионаллик қафолати сифатида қабул қилинади.

Катта тўртлик халқаро стандартларни жорий қилишда ҳам етакчи роль ўйнайди. Халқаро аудиторлик стандартлари (ISA) ва МХХС (IFRS)нинг амалиётга киритилишида уларнинг тажрибаси бошқа давлатлар учун муҳим намуна бўлиб хизмат қилади. Улар томонидан ишлаб чиқиладиган методологиялар ва инновацион ёндашувлар миллий аудиторлик тизимларини такомиллаштиришда катта аҳамият касб этади.

Делойт — халқаро аудиторлик ва консалтинг майдонидаги энг нуфузли тузилмалардан бири бўлиб, унинг бренди XIX аср ўртасида Лондонда Уильям Уэлч Делойт томонидан асос солинган илк мустақил аудиторлик амалиётидан бошланади. Кейинчалик Британия ва Америкада ривожланган касбий мактаблар қовушуви орқали аудит фалсафаси ҳисоб-китобларни арифметик текшириш даражасидан корпоратив бошқарув, хавф-хатарни бошқариш ва жамоатчилик ишончини таъминлашга қаратилган кенг камровли институтга айланди. Шу эволюция натижасида ҳозирги глобал тармоқ — Deloitte Touche Tohmatsu Limited (DTTL) — мустақил “аъзо-фирмалар”дан тузилган, ягона методология ва сифат мезонлари билан боғланган, аммо ҳар бир юрисдикциянинг қонуний талабларига мослашган мутаносиб модел сифатида шаклланган.

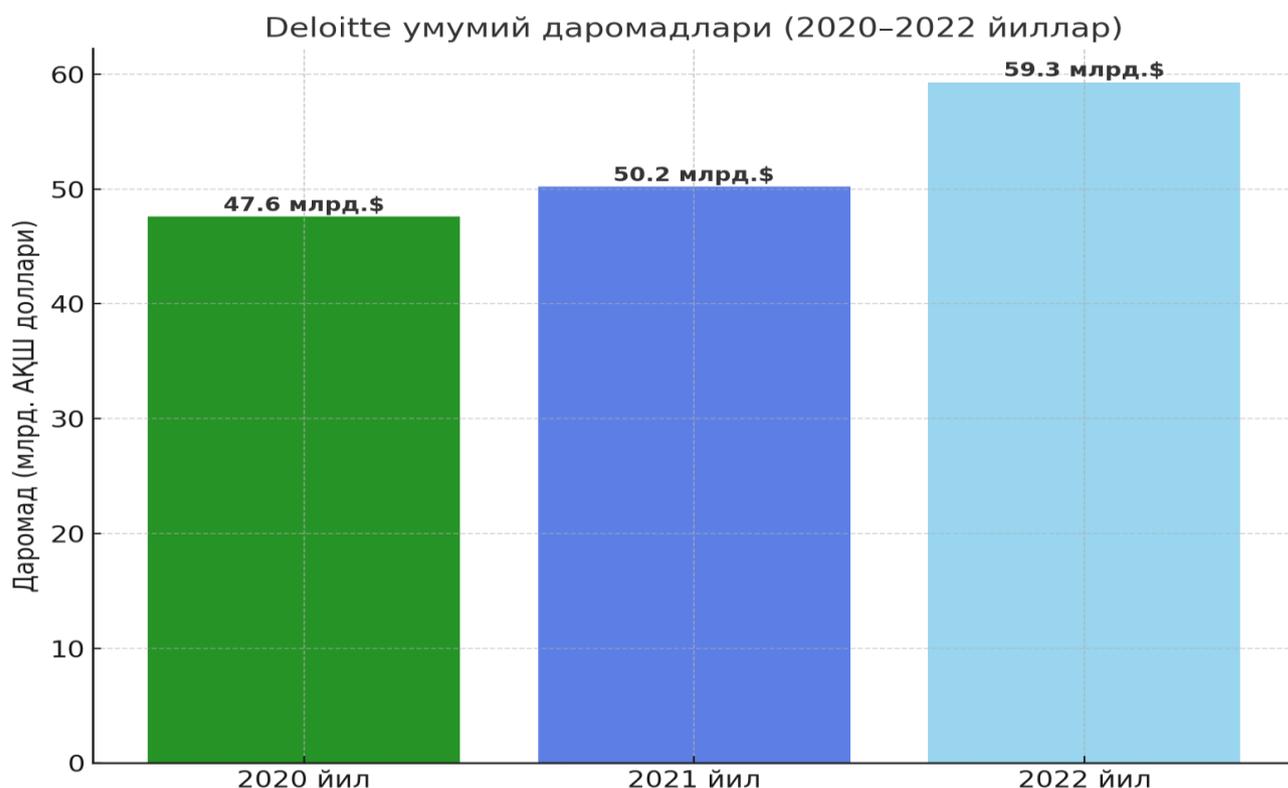
Делойтнинг касбий қиёфаси аввало жамоатчилик манфаатини

кўзлайдиган аудит ва кафолат хизматлари билан белгиланади. Компаниянинг аудиторлик ёндашуви молиявий ҳисоботлардаги муҳимлик чегараларини аниқлашдан бошлаб, ички назорат муҳитининг ишлашини баҳолаш, маълумотлар таҳлилинини рақамли воситалар билан чуқурлаштириш ва хавф профилига мос текширув дастурини тузишгача бўлган узлуксиз занжирни қамраб олади. Замонавий аудиторликда маълумотлар миқёси катталашган сари, алгоритмик таҳлил, транзакция ичидаги ноқонуний шижоатларни барвақт фош этиш ва трендлар орқали “ҳақиқатга мос тасвир” ҳосил қилиш устувор аҳамият касб этади; Делойт бу борада рақамли платформалар, журнал логлари ва бузилиш индикаторлари билан ишлаш, тармоққа хос солиштирма бенчмарклар қўллаш орқали хулосанинг далилий зичлигини кучайтиради.

Компания фақат аудиторлик билан чекланиб қолмайди; солиқ ва ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳат, молиявий маслаҳат ва қайта қуриш, хавф-хатар ва киберхавфсизлик, стратегия ва технология консалтинги каби йўналишларда саноат кесимида чуқур ихтисослашган хизматлар ҳам таклиф этади. Бу кўлам, бир қарашда, аудитор мустақиллигига хавф туғдириши мумкин бўлган манфаатлар тўқнашуви рискларини юзага чиқаради; шунинг учун Делойт глобал миқёсда этика ва мустақиллик режимига таянади, мижозлар портфелини сегментация қилади, хусусан давлатга очиқ жамиятлар учун ноаудиторлик хизматларига чекловлар қўяди, шахсий манфаатлар ва яқинлик хавфларини ялпи мониторинг қилади. Ахлоқий меъёрлар, касбий шубҳачанлик ва далилга таянган хулоса компания маданиятида ўзак қадрият мақомида туриши бежиз эмас: жамоатчилик ишончи айнан шу нуқтада шаклланади.

Сифатни назорат қилиш архитектураси ҳам замон талабига мос равишда янгилашиб боради. Халқаро сифат бошқаруви стандартлари — ISQM 1 ва ISQM 2 — асосида фирма даражасидаги тизимий хавфларни аниқлаш, уларга жавоб берувчи назорат тартиб-қоидаларини жорий этиш, аудиторлик топшириқларида эса “Алоҳида Кўриб Чиқиш” (engagement quality review) механизмларини ишлатиш амалиёти қарор топган. Мустақил ташқи регуляторлар — жумладан АҚШда PCAOB, Буюк Британияда FRC — томонидан ўтказиладиган инспекциялар натижалари эса сифат циклларини янада мустаҳкамлайди; ўргатилган сабоқлар методология ва тренинг дастурларига тезда сингдирилади.

Делойтнинг глобал тузилмаси саноатлар бўйича вертикаллашган билим марказлари орқали ишлайди. Молия сектори, нефть-газ ва энергетика, телеком ва ИКТ, саломатлик ва фармацевтика, истеъмол бозорлари, саноат ишлаб чиқариш каби тармоқларда гап унга келганда, назарий стандартларнинг ўзигина етмайди: тармоққа хос ҳисоб сиёсати одатлари, бизнес модели таваккаллари ва танзорлари бўйича амалий интуиция зарур. Делойт мана шу тармоқ билимини методология билан бирлаштириб, аудитнинг “қуруқ текширув” эмас, “бизнесни англаш”га суянган шаклини таъминлайди.

3-расм. Делойтнинг умумий даромадлари динамикаси

Манба: https://www.deloitte.com/kz/ru/about/story/facts-and-figures.html?icid=top_facts-and-figures

Юқорида келтирилган диаграммалардан кўриниб турибдики, Deloitte компанияси сўнгги йилларда жаҳон миқёсида барқарор ва изчил ўсиш тенденциясини намоён қилмоқда. Хусусан, биринчи диаграмма 2020–2022 йиллар давомида компания умумий даромадларининг ўсиш динамикасини кўрсатади. 2020 йилда даромад 47,6 миллиард АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 2021 йилда бу кўрсаткич 50,2 миллиардга етди ва 2022 йилда 59,3 миллиард долларгача ўсди. Бу ўсиш компаниянинг хизматлари глобал бозорда юқори талабга эга эканлигидан, айниқса рақамли технологиялар ва консалтинг хизматлари улушининг ортиб боришидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Халқаро аудит ва кафолат стандартлари. International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB). IFAC Publications, 2022.
2. International Financial Reporting Standards (IFRS). IFRS Foundation. London, 2023.
3. Power, M. The Audit Society: Rituals of Verification. Oxford University Press, 1999.
4. Whittington, R. Auditing and Capital Market Transparency. Cambridge University Press, 2015.
5. Miles, S. Global Accounting Standards and Economic Integration. Routledge, 2013.
6. Humphrey, J. Audit and Trust in Contemporary Business. Palgrave Macmillan, 2011.
7. Stiglitz, J. Globalization and Its Discontents. W.W. Norton & Company, 2002.